

شناسائی برخی از تفاسیر شیعه

مقاله ۴، دوره ۴، شماره ۲۱، تابستان ۱۳۶۶، صفحه ۴۵-۶۸

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

اصل مقاله

[منهج الصادقین فی الزام المخالفین]

از تفاسیر ارزشمند شیعی که به فارسی روان و سلیسی نگاشته شده و در میان علاقه مندان به قرآن رواج فراوانی دارد [تفسیر منهج الصادقین] است .

تفسیر [منهج] همانند [روض الجنان] تفسیری جامع است که در آن مولف از ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی سخن رانده و در پرتو آیات الهی حقایق گوناگونی را عرضه کرده است .

انگیزه نگارش :

مؤلف پس از اشاره به جایگاه قرآن در شناخت اسلام و توجه دادن به علوم قرآنی و عظمت تفسیر قرآن با توجه به ضرورت آگاهی فارسی زبانان از تفسیر قرآن و کاستیها و

ناهنجاریها تفاسیر فارسی در نثر یا محتوی چنین می گوید:

[بناء علی هذا بخاطر فاترین فقیر ضعیف جانی المفتقرالی غفران لطیف سبحانی ابن شکرالله فتح الله الشریف الکاشانی ... رسید که (تقریباً) الله تعالی و لمرضاته) مطالعه و تفاسیر عربیه و فارسیه و کتب تواریخ واحادیث و غیر آن از کتب کلامیه و اصول و فروع فقهیه کرده تفسیری از آن انتخاب نماید که مبتنی باشد بر حل معانی قرآنی و]... ۱ .

بنابراین مؤلف بزرگوار این تفسیر به انگیزه نگارش تفسیری جامع با نثری روان و شامل آثار و اخبار اهل البیت به نگارش این تفسیر دست یازیده و الحق به آرمان و هدف خود نیز تا حدود زیادی نائل گشته است .

چگونگی تدوین :

مؤلف پیش از شروع به تفسیر ضمن ده فصل از مقدمات تفسیر و علوم قرآنی سخن می گوید. فصل اول در یاد کرد نامهای قاریان . فصل دوم در ذکر نامهای قرآن و معنای سوره و آیه . فصل سوم : در توضیح صحیح ترین قول در اعداد آیات قرآن . و فایده دانستن آن . فصل چهارم : تبیین معنی تفسیر و تاویل . فصل پنجم توضیح حدیث : (نزل القرآن علی سبعة احرف کلها شاف کاف) . فصل ششم : در

توضیح معنای تفسیر به رای . فصل هفتم : در مصونیت قرآن از تحریف . فصل هشتم : این که قرآن در زمان پیامبر مدون بوده است . فصل نهم : در بیان اعجاز قرآن و بالاخره فصل دهم : در یاد کرد روایاتی که در ترغیب بر خواندن و فرا گرفتن قرآن وارد شده است .

پس از این مقدمه سودمند مولف وارد تفسیر سوره ها می شود و ابتداء به روشنگری در مدنی یا مکی بودن سوره می پردازد پس از آن ثواب قرائت را می آورد پس از آن ترجمه آیات است بسیار دقیق و با احتیاط موافق قرائت ابوبکر از عاصم و گاهی با تکیه به قرائت حفص از عاصم و آنگاه مباحث نحوی و لغوی به اختصار و اعتدال و بیشتر با تکیه به تفسیر بیضاوی و کشاف و پس از آن تحقیق در مفاهیم و مباحث آیات است از ابعاد مختلف .

نگاهی به ابعاد گوناگون [منهج الصادقین]

تفسیر [منهج الصادقین] تفسیری جامع و مشتمل بر مباحث مختلف و مطالب متنوع است . مولف بزرگوار که شرح حال نگاران وی را به عنوان عالمی کامل متکلمی فقیه و مفسری فاضل ستوده اند با آگاهی گسترده از ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی تفسیرش را از اطلاعات ارزشمند و مباحث گوناگونی آکنده است . مرحوم مولف خود به ابعاد مختلف تفسیرش در مقدمه اشاره ای دارد:

به خاطر فاتر این فقیر ضعیف ... رسید که مطالعه تفاسیر عبریه و فارسیه و کتب تواریخ و احادیث و غیر آن از کتب کلامیه و اصول و

فروع فقهیه کرده تفسیری از آن انتخاب نماید که مبتنی باشد بر حل مبانی قرآن بر طبق قرائت سبعة که مسلم الثبوت و مجمع علیه جمیع موافق و مخالف است .

و متعرض قرائت دیگر نشود بجت تطرق اختلاف در آن و محتوی باشد بر ذکر اسرار و نکات و اسباب نزول و آیات واحادیث سیدالبریات علیه و آله افضل الصلوات واکمل التحیات واجبا و قصص و حکایات ائمه هدی علیهم و التسلیمات و فضل سور و آیات و وجه ارتباط و اتصال آن به یکدیگر و بیان مسائل فقهیه در ضمن آیات احکام و مناقب اهل البیت [ع] منظوی بر رفع شبهات مخالفان و ابطال مذاهب ایشان و در بیان اعراب و لغت بر طریق (خیر الامور اوسطها) سلوک نماید و بعضی از سخنان ارباب تحقیق را نیز بحیث تحریر در آورد . ۲ .

و چنین نیز هست یعنی این تفسیر شامل تمام این مباحثی است که مولف آن به آنها اشاره کرده است برخی بتفصیل و برخی دیگر به ایجاز و اختصار .

مرحوم علامه شعرانی که تفسیر را تصحیح کرده است در ارتباط با ابعاد مختلف تفسیر با اشاره ای به منابع مولف چنین نوشته اند:

غالب تفسیر بیضاوی را مندرج ساخته است و بسیاری از نکات تفسیر کشاف را نیز از تفسیر مجمع البیان بسیار نقل کرده است نه از شواهد و حجت ها و تحقیقات علمی آن بلکه از قصص و تواریخ موجود در [مجمع البیان] از تفاسیر نیز به تفسیر تبیان ابوالفتح و گازر مراجعه کرده است و گاه سخنان عرفانی از بزرگان و مشاهیر متصوفه نقل نموده است . مانند شرح التعرف و قشیری و ابوعبدالرحمن سلمی و امثال ایشان ... مولف در نقل عبارات دیگران گاه از خود توضیحات و شروح و شواهدی افزوده است و در اینگونه موارد آن را نقل به معنی باید شمرد . چنانکه در بیان حکم متعه عبارتی از شرح لمعه آورده بسیار طولانی تر از اصل در تقریر اصول دین و عقاید شیعه

و مسائل مناسب آن چنان متین و مستحکم و صریح و معقول سخن می راند که گوئی از مردم دو قرن پیشتر است مانند: فاضل مقداد و شهید ...

[لذا می توان اقوال او را در این مباحث حجت دانست] ۳.

[منهج الصادقین در گفتار عالمان:]

تفسیر [منهج] بلحاظ سلاست روانی جامعیت از زمان نگارش آن مورد توجه عالمان بوده است . و در میان امت اسلامی از معروفترین تفاسیر شیعه به شمار می رود. مرحوم آیه الله شهید مطهری فرموده اند:

[منهج الصادقین این تفسیر به زبان فارسی است ... و تا سی چهل سال اخیر یگانه تفسیر فارسی متداول بود] ۴ .

علامه پژوهشگر مرحوم میرزا عبدالله افندی

در چگونگی این تفسیر چنین نوشته است :

واز تالیفات اوست تفسیر [منهج الصادقین فی الزام المخالفین] به زبان فارسی که تفسیری مشهور و بزرگ است و به تصریح مولف بالغ بر ۱۷۰ هزار سطر و شاید ۱۸۰ هزار سطر است . مولف آن را در پنج مجلد قرار داده و دلایل و حجت گروههای مختلف راز قرآن آورده و نکات ادبی و غیر آن را معترض شده و مشتمل بر فوائد نیکو و سودمندی است . ۵

[چاپهای منهج الصادقین:]

منهج الصادقین براساس اطلاع ما تاکنون سه بار چاپ شده است که اینک به اجمال پیرامون آن توضیح می دهیم :

۱. این تفسیر ابتداء در تبریز به چاپ سنگی در سه جلد بزرگ چاپ و منتشر شد.

۲. چاپ ۱۰ جلد به تصحیح تحقیق تعلیق و مقدمه مرحوم آیه الله شعرانی . این چاپ همراه است با مقدمه ای مفصل و بسیار سودمند که در آن از: قرآن و تلاوت آن اختلاف در قرائت اختلاف مصاحف مدارک قراء تواتر قرائت سبع تحلیل و تبیین حدیث [نزل القرآن علی سبعة احرف] عدم تحریف قرآن انواع تفاسیر پاسخ به شبهه اخباریین در جلوگیری از تفسیر قرآن اخبار آحاد در تفسیر اشاره ای به مجعول بودن تفسیر منسوب به امام حسن عسکری [ع] اسرائیلیات و تفسیر کیفیت وحی اعجاز قرآن و ... بحث کرده است این مقدمه از ژرفنگری گزیده گوئی دقت و ظرافت ویژه ای برخوردار است . و باید چونان رساله گرانقدر در علوم قرآن تلقی گردد.

در مقدمه جلد دوم نیز از روش تفسیری مولف و منابع وی در تفسیر جایگاه تفاسیر جدید و چگونگیهای آنها تفسیر صدرالمتالهین و فیض کاشانی و آیات منسوخه و روایات اهل سنت در تفسیر قرآن سخن گفته است . افزون بر اینها سرتاسر تفسیر مشحون است به حواشی دقیق و ارزشمند فقهی اعتقادی تاریخی رالی و تفسیری علامه شعرانی . این پانوشتها گاه در توضیح متن است و گاه در نقد و بررسی و رد برخی از اظهارنظرهای مولف .

۳. چاپ ده جلدی دیگری به تصحیح آقای علی اکبر غفاری و مقدمه پاورقی حاج سیدابوالحسن مرتضوی .

مقدمه آقای مرتضوی نیز طولانی و سودمند است . وی در این مقدمه که ۶۴ صفحه از جلد اول را در بر می گیرد ضمن فصولی از مباحث ذیل سخن گفته است :

مفهوم قرآن [لغتا عرفا] عقیده مسلمانان درباره قرآن فرق بین انزال و تنزیل اسماء قرآن اعجاز قرآن از جهات مختلف معنای وحی و تحقیق در معانی متعدد آن منازل و مراحل ظهور قرآن ضبط و کتابت آن مصونیت قرآن از تحریف بیان تفسیر تاویل محکم و متشابه بالاخره شرح حال مولف .

پانوشتهای آقای مرتضوی نیز همانند متن

گونه گون است و شامل مباحث کلامی فقهی عقیدتی اخلاقی تاریخی و ... است . این پانوشتها گاه توضیح متن است و گاه نقد وانتقاد برخی از مطالب تاریخی و یا استنباطهای تفسیر مولف .

[خلاصه المنهج]:

این تفسیر گزینشی از تفسیر بزرگ وی [منهج الصادقین] است . مولف پس از نگارش آن با توجه به گستردگی مباحث و وسعت آن با توجه به گستردگی مباحث و وسعت مطالب آن و با توجه به این که همه کسانی که در پی مطالعه تفسیر هستند توان و یا فرصت مراجعه به کتابهای مفصل نموده و آن را [خلاصه المنهج] نامید . مولف در مقدمه آن چنین نوشته است :

[چون بتایید ربانی و توفیق سبحانی تفسیر [منهج الصادقین فی الزام المخالفین] که محتوی بر پنج مجلد است و مرتقی بدویست و هشتاد هزار بیت بترتیبی کامل و تالیفی شامل سمت اختتام یافت و بنظر کیمیائثر بعضی از اخوان دینی حفظهم الله عن جمیع الملامی والمناهی رسیده عز قبول یافت . با توجه وسعت مطالب در ابعاد مختلف که مطالعه آن بر برخی از اهل ایمان که بجهت شواغل و موانع روزگراز تحصیل علوم و آداب محروم مانده بودند متعسر بلکه متعذر بود و نیز بواسطه کثره قصص و اخبار بعضی از مطالعه آن کلال می یافتند عنان توجه را به جانب انتخاب آن معطوف ساختن اختصار بر ترجمه قرآنی نموده و در این ترجمه که مسمی بـ خلاصه المنهج بعد از مطالعه حذف واضمار و بیان تخصیص و تعمیم و حقیقت و مجاز اقوال مشهوره مفسرین در معانی قرآن که معتمد باشد در مذهب امامیه سمت تحریر خواهد یافت و از اسباب قصص و نزول انبیا و فضل سوره و ثواب آیات بروجهی که منقول است به اساتید صحیحہ بطریق [خیر الکلام مائل] مذکور خواهد گشت] ... ۶ .

[خلاصه المنهج] از آثار تفسیری ارزشمند و سودمند برای مطالعه و فهم قرآن است . گزیده گوئی اختصار و دقت در نظم مطالب در آن بروشنی پیدا است . [خلاصه] پیشتر دوبار در تهران و تبریز چاپ و منتشر شده بود . پس از دو چاپ حضرت آیه الله حسن زاده آملی به تصحیح و تحقیق آن پرداخته و در سه جلد چاپ و منتشر ساخته وی در مقامی درباره چگونگی کار تصحیح و تحقیق چنین فرموده اند :

[کار اساسی ما در ضمن این تفسیر این بود که مرحوم ملا فتح الله تفسیرش را مطابق روایت ابوبکر از عاصم تفسیر کرده و من چون دیدم که مرحوم ملا فتح الله قرآن را به قرائت ابوبکر از عاصم اعراب و تفسیر کرده است برای این که برای مردم ماشتباه پیش نیاید و خیال نکنند که این مطابق قرائت حفص از عاصم است موارد اختلاف قرائت این دو بزرگوار را که شاگردان عاصم هستند همه را جمع آوری

کرده ام] . ۷

آقای حسن زاده بجز تصحیح دقیق متن تفسیر موخره ای دارند پیرامون اختلاف قرائت ابوبکر و حفص راویان عاصم و خود در این باره چنین فرموده اند:

[در تالیف رساله ای که در آخر آن (خلاصه المنهج) در اختلاف قرائت ابوبکر و حفص راویان عاصم است هر چند رساله ای موجز است . ولی در آن کار و دقت بسزا نموده ایم] ۸ .

[خلاصه المنهج] برای کسانی که در پی آشنائی اجمالی با آیات قرآن هستند و حوصله و فرصتشان تفسیرهای طولانی را بر نمی تابد اثر بسیار سودمند و ارزشمند است . مخصوصا با آنچه پیشتر اشاره کردیم که این تفسیر در ترجمه آیات بسیار دقیق و محتاط است .

[زبده التفاسیر]

مؤلف پس از نگارش تفسیر [منهج الصادقین] و تلخیص آن نگارش تفسیری بزرگ به زبان عربی پرداخت و آن را [زبده التفاسیر] نامید. صاحب ریاض العلماء درباره این تفسیر می گوید:

واز تالیفات اوست [زبده التفاسیر] به زبان عربی که آن نیز تفسیر بزرگی است و بنا به تصریح مؤلف در آغاز آن پس از دو تفسیر یاد شده نگاشته است . من نسخه ای از آن را که بخط شریف مؤلف بود دیده ام و پایان تاغلیف آن نیمه ذیقعه سال نهصد و هفتاد و هفت هجری می باشد. در این کتاب اخبار و احادیث اهل البیت [ع] را ذیل آیات آورده و غالباً [تفسیر کشاف] [تفسیر بیضاوی] [تفسیر مجمع البیان] و جوامع الجامع طبری نقل کرده است . این تفسیر مطالبی نیکو و فوائد بسیار دارد ۹

[زبده التفاسیر] هنوز بیچاپ نرسیده است و اینک عالم محقق جناب آقای شیخ محمدعلی احمدیان اصفهانی مشغول تحقیق آن است که امیدواریم موفق به نشر آن بشوند. ۱۰

[مؤلف منهج الصادقین]:

مفسر دانشمند متکلم فقیه عالم جلیل مرحوم ملا فتح الله کاشانی از عالمان بزرگ اواخر قرن دهم هجرت و از شاگردان علی بن حسن زواری که بواسطه او از محقق کرکی روایت می کند. وی در دانشهای زمان خود دارای آگاهیهای گسترده و در تفسیر زبردست و پراطلاع بود.

مرحوم میرزا عبدالله افندی درباره وی می نویسد:

[فاضل نیک اندیش هوشیار عالم کامل جلیل متکلم و مفسر بزرگوار نام آور مولی فتح الله کاشانی از عالمان دولت شاه طهماسب صفوی و از شاگردان علی بن حسن زواره ای است . وی تالیفات نیکویی دارد بویژه در تفسیر. که در آن

توانمند و زبردست است و ثاری ارزشمند و سودمند نگاشته است] ۱۱ .

مرحوم مدرس تبریزی وی را اینگونه ستوده است :

[ملا فتح الله کاشانی عالمی است جلیل فقیه محقق متکلم مدقق مفسر متبحر از اکابر علمای اواخر قرن دهم هجرت ... در تمامی علوم دینیہ متداوله متبحر خصوصا در تفسیر که بحری بود بی پایان و تالیفات طریفه او بهترین معرف تبحر وی می باشد] ۱۲ .

متاسفانه از شرح حال و چگونگی تعلیم و تعلم و زندگانی علمی مرحوم ملا فتح الله کاشانی اطلاعی در دست نیست شرح حال نگاران به آنچه آوردیم بسنده کرده اند و تالیفات وی را که بسیار مشهور هستند شمرده اند. بهر حال آثار وی در موضوعات مختلف اسلام بویژه در تفسیر نشانگر وسعت اطلاعات و گستردگی دانش وی است رحمه الله علیه . ۱۳

[تفسیر صافی]

این کتاب یکی از آثار پراج تفسیری است که بیشتر با جنبه روایی و نقلی نگاشته شده است . موغلف آن که در جامعیت و گستردگی دانش و تسلط بر ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی از عالمان کم نظیر است در تفسیر خود سعی کرده است تفسیری پیراسته از اندیشه های گوناگون عرضه کند.

مؤلف تفسیر را با مقدمه ای آغاز می کند و ضمن آن از جریان تفسیرنگاری و زمینه های تفاسیر نوشته شده در فرهنگ اسلامی سخن می گوید. پس از آن به انواع تفسیرنگاری اشاره ای دارد و اعتراضی به تفسیرنگاری بدون توجه به اهل البیت [ع] و تعالیم آن بزرگواران بالاخره از تفاسیری سخن به میان می آورد که با اخبار و روایات قرآن را تفسیر کرده اند. و یادآوری می کند که اینگونه تفاسیر نیز از کاستیها و ناهنجاریها بدور نیستند اینگونه تفاسیر یا کامل نیستند یا تفسیر تمام آیات را ندارند. برخی نیز سرشارند از اخبار ضعیف و در برخی دیگر روایاتی آمده بی ارتباط با موضوع بدون تدوین شایسته و ترتیبی زیبا.

افزون بر اینها در اینگونه تفاسیر روایاتی راه یافته است که مشتمل بر تاویلاتی است نفرت زای و مطالبی باطل همانند نسبت عصیان و سفاهت به انبیاء و بالاخره در این مجموعه ها گاه روایات به ظاهر متضادند و مفسران هیچگونه تلاشی برای رفع تضاد از این ظواهر بکار نبسته اند مرحوم فیض بعد از این مطالب می فرماید: به هر حال من تاکنون در میان تفاسیر با همه گستردگی تعداد آنها تفسیری مهذب و پیراسته از ناهنجاریها با بیانی کافی که تشنه گان را سیراب کند نیافته ام و امیدوارم این تفسیر همانی باشد که انتظار می رود. ۱۴

مرحوم فیض پس از این مقدمه مقدمات دوازده گانه ای را بر اساس روایات نگاشته اند از تمسک به قرآن و این که دانش قرآن در نزد اهلبیت [ع] است تفسیر به رای جمع قرآن و این که قرآن بیانگر همه چیز است و تبیین معنای آن و ... و در مقدمه دوازدهم روش نگارش تفسیر را بیان کرده است . و پس از این مقدمات تفسیر آغاز می شود. ۱۵

مؤلف بر اساس آنچه در مقدمه دوازدهم بیان داشته است آیات را بر اساس روایات تفسیر می کند و گاه توضیحاتی در تبیین روایات می آورد و اگر در ذیل آیه ای به روایت معتبری دست نیابد نکات توضیحی پیرامون آیات را از مفسران سود می جوید و در تفسیر سوره بقره بیشتر از تفسیر منسوب به امام حسن عسکری [ع] بهره گرفته است .

بهر حال تفسیر صافی از تفاسیر معتمد و سودمند و گراند قدر شیعی است علامه طباطبائی درباره مرحوم فیض و آثار وی از جمله تفسیر صافی فرموده اند:

[این مرد جامع علوم است و بجامعیت او در عالم اسلام کمتر کسی را سراغ داریم و ملاحظه می شود که در علوم مستقلا وارد شده و علوم را با هم خلط و مزج نکرده است . در تفسیر صافی واصفی و مصفی که روش تفسیر روایی دارد ابا و وارد مسائل فلسفی و عرفانی و

شهودی نمی گردد در اخبار کسی که کتاب وافی او را مطالعه کند می بیند یک اخباری صرف است و گوئی اصلا فلسفه نخوانده است در کتاب های عرفانی و ذوقی نیز از همان روش تجاوز نمی کند و از موضوع خارج نمی شود [۱۶].

مرحوم فیض تفسیر دیگری دارد با عنوان [اصفی] که گزینشی است از تفسیر صافی .

مolf در مقدمه آن می گوید:

... «این تفسیر را از تفسیر دیگرم: «صافی» برگزیدم. و در نگارش آن گزیده گوئی را پیشه ساختم و آنرا از زواید پیراستم، در تفسیر آیات، به بیان آیاتی که نیازمند توضیح بودند، با توجه به کلام معصومین، همت گماشتم، هر گاه از تفسیر قمی چیزی آوردم که منسوب به معصوم (ع) نیست در آغازش واژه «قمی» را نهادم، تا از روایات دیگر جدا شود؛ و اگر چیزی از طریق عامه نقل کردم، آن را با کلمه (روی) از روایات دیگر متمایز ساختم و...»

تفسیر صافی دوبار به سالهای ۱۲۷۴ و ۱۳۱۰ در حاشیه تفسیر صافی به چاپ رسیده است و پس از آن در یکجلد و مستقلا نشر یافته است و اینک به همت برخی از فضلان در مرکز تحقیقات و پژوهشهای علمی و اسلامی - دفتر تبلیغات تحقیق و تصحیح شده و منابع روایات آن استخراج گردیده که امیداست در آینده نزدیک منتشر شود]

بعزاین دو تفسیر مرحوم فیض تفسیری دیگر دارد که گزینشی است از صافی با عنوان [مصفی]

چاپهای تفسیر (صافی):

تفسیر به سال ۱۲۶۶ در تهران به قطع رحلی و با چاپ سنگی منتشر شد. و پس از بارها همان چاپ افست گشت . چاپ دیگر [صافی] در چهار جلد است با قطع وزیری به تصحیح مرحوم آیه الله شعرانی و تحقیق و تعلیق آقای میرزا حسن حسینی لوسانی . محقق بجز مقدمه ای کوتاهی در شرح حال مولف در پانوشتها با استفاده از [مجمع البیان] و منابع لغوی و ادبی و نیز [وافی] برخی از آیات و روایات و کلمات را توضیح داده است . [صافی] چاپ دیگری دارد در ۵ جلد به قطع وزیری با مقدمه ای در شرح حال مولف و پانوشتهائی از آقای محمدحسین اعلمی که در بیروت چاپ شده است . لازم به یادآوری است که اکثر قریب به اتفاق پاروقیهای این چاپ همان پاروقیهای چاپ دوم است که بدون هیچ اشاره ای در این چاپ آمده است !!

مolf [صافی]:

پیرامون شرح حال وی پیشتر سخن گفته ایم . ۱۷

الجواهرالمثمین

از تفاسیر ارزشمند و قابل توجهی است که اخیرا به زیور طبع آراسته گردیده است . مolf آن که از محققان محدثان مفسران و فقیهان بزرگ شیعه است و به کثرت آثار وجودت تالیف مشهور است . سه بار قرآن را تفسیر کرده است و هر کدام از آثارپ را به نام ویژه ای نامیده است . آنچه اینک از آن یاد می کنیم و به اجمال پیرامون آن سخن می گوئیم تفسیری است با عنوان [الجواهرالمثمین فی تفسیرالکتاب المبین] . مرحوم شیخ آقا بزرگ فرموده اند:

[الجواهر الثمین] تفسیری است مزجی همانند [تفاسیر صافی] و بدون مقدمات آن در دو جلد بزرگ که جلد دوم آن از سوره اسراء آغاز و من نسخه ای از آن را به خط مولف نزد نوه مولف دیدم . وی نگارش جلد دوم آن را به سال ۱۹۰۱ ربیع الاول ۱۲۳۹ به پایان برده است .

۱۸

[شیوه تدوین] :

مولف ابتداء از جایگاه نزول سوره سخن می گوید و پس از آن با اشاره ای به شماره آیات سوره و اختلاف موجود در آن قسمتی از سوره را انتخاب کرده اول آیات را ذکر می کند و سپس به تفسیر آیات می پردازد. در تفسیر آیات ابتداء ثواب قرائت است و بعد از آن تشریح و تبیین جمله ها و غالبا با تکیه به روایات و برخی از اقوال مفسران . در نقل اقوال مفسران توجهی شایسته است به اقوال تمام مفسران شیعه و سنی متقدم و متاخر گاهی با نقد و تحلیل و گاه صرفا با نقل و اشاره مسائل عقیدتی بسیار خلاصه و فشرده مده است تا جائی که از محدوده توضیح آیات بیرون نرود. نقل قصص و تاریخ به تفصیل نیست و آنچه آمده غالبا بدون نقد و تحلیل است . با انتخابی شایسته . به قرائت های مختلف در آیات توجه شده و با توجیه معانی انتخاب شده غالبا به استدلال و

توجیه پرداخته است و این همه با نثری روان روشن و رسا بیان شده است و این شیوه تفسیری مولف است که پس از این به آن اشاره می خواهیم داشت .

دکتر سید محمد بحر العلوم در ضمن مقدمه مفصل و سودمند خود بر این تفسیر درباره آن نوشته اند:

[در چهارچوب جریان تفسیرنگاری شیعی در روش تفسیری پس از مجمع البیان این تفسیر را می توان حلقه مفقوده ای دانست که در جمع بین جنبه های عقلانی در تفسیر و تلاش برای دست یافتن به روشی سهل و آسان در تعبیر و عرضه مطالب همت ورزیده است] .

۱۹

در نگارش و تبیین مطالب توضیح روشن و رسا نثر روان و استوار محدود ساختن مطالب در محدوده روشنگری پیرامون آیات و پرهیز از [اطناب ممل] و [ایجاز مخل] دقت شایسته در انتخاب روایات و منقولات و ... از جمله ویژگیهای برجسته این تفسیر است . این تفسیر تفسیر متوسط مولف است از تفسیر [الوجیز] وی گسترده تر و از [صفوه التفاسیر] کوچکتر و خلاصه تر .

[الجواهر الثمین] در شش جلد با چاپی منقح و زیبا به قطع وزیری با تصحیح و تعلیق سید صباح شبر نوه مولف بر اساس نسخه اصل به خط مولف با برخی از توضیح بوسیله [دارالزهراء] در بیروت چاپ و منتشر شده است .

آقای دکتر سید محمد بحر العلوم بر این تفسیر مقدمه ای نوشتند مفصل و سودمند و در ضمن آن از تفسیر و مفسران شیعه میراث تفسیری شیعه و گستردگی آن زندگانی مولف و آثار وی اشاره می به تفسیر [الجواهر الثمین] و روش تفسیری موغلف و ... سخن گفته است . محقق و ناشر با چاپ و نشر این اثر گرانقدر خدمت شایسته به فرهنگ اسلامی کردند. سعیشان مشكور باد.

[الوجیز فی التفسیر] :

تفسیر مختصر و موجز مرحوم شبراست در صفحه عنوان نسخه مطبوع آن [تفسیر القرآن الکریم] گذاشته اند این تفسیر در میان تفاسیر شیعه از جایگاه والائی برخوردار است. مولف در آغاز کتاب و پس از سپاس خداوند و درود بر پیامبر و اهل بیت و اشاره به موقعیت ائمه [ع] در تفسیر قرآن درباره تفسیر خود نوشته اند:

[این کلماتی است شریف و پژوهشهایی بلند و گفتار قانع کننده و اشاراتی کامل تمام متعلق به تبیین و توضیح برخی از مشکلات آیات قرآن و جمله های دوراز ذهن آن. ما در تبیین این حقایق غالباً به آنچه از گنجینه داران اسرار وحی در قرآن و کانهای جواهر دانش و تاویل اهل بیت [ع] که جبرئیل برخانه آنان نازل می گشت مراجعه کرده ایم و توضیحات خود را پیرامون آیات با اشاره ای گذرا به لطیف ترین عبارت بیان کرده ایم]. ۲۰

و برآستی چنین است در این تفسیر گرانمایه با همه اختصار و گزینشی که دارد به اقوال مفسران اشاراتی رفته است جملات آیات بروشنی تبیین شده است روایات ائمه [ع] مورد توجه قرار گرفته و نکته های دقیق و لازم قرائت و اختلاف قراء آمده است بگونه ای شایسته در تفسیر آیات به آیات دیگر قرآن توجه شده و در صورت لزوم شان نزول آیات نیز مورد توجه قرار گرفته است.

دکتر حامد حضنی استاد دانشگاه [عین شمس] قاهره در مقدمه ارزشمند خود بر این تفسیر نوشته است:

این تفسیر در نهایت باریک بینی بین امت در عرضه معانی و ایجاز در عبارات و تحریر مطالب جمع کرده است. ما همواره در محافل دانش از آشنایان به فن تفسیر می شنیدیم که با شگفتی از تفسیر [جلالین] یاد می کردند و می گفتند: این تفسیر برای متخصصان در تفسیر مفید است و نه برای آغازگران دانش تفسیر. چرا که عبارات تفسیر جلالین همانند کلید واژه ها و مصطلحات علمی است که معانی بسیار بهمراه دارند که اگر به تفصیل پرداخته شود مجلداتی خواهد شد. و ما اگر این حکم را درباره آن تفسیر بپذیریم درباره این تفسیر می گوئیم: هم تفسیر بپذیریم درباره این تفسیر می گوئیم: هم برای متخصصان است و هم برای مبتدیان. را که مولف از یک سوی در تمرکز معانی و ایجاز در تعبیر و علاقه شدید به عرضه مصطلحات تفسیری سنگ تمام نهاده است و از سوی دیگر روشی سهل و زودباب بین شیوه ساده نگاری و روش و تحلیل و تعلیل جمع کرده است و بگونه ای که آغازگران این دانش در مراجعه به آن به سختی نمی افتند.

ویژگی دیگر و منحصر به فرد آن توجه شایسته به وجوه منقول از عالمان پیشین در قرائت است بگونه ای که قرائت قریب به اتفاق الفاظ را براساس وجوه قراءت معروف نزد عالمان تجوید مشخص کرده است. از این روی تفسیر وی جامع قرائت حفص و دیگران است. بدینسان براساس آنچه من می دانم نسفی نیز با این که از مفسران است که به این جهت عنایت تام داشته است به پایه این مفسر بزرگوار نمی رسد. ۲۱

باری [الوجیز فی التفسیر] معروف به [تفسیر شبر] از آثار گرانقدر تفسیری است که با زبده گزینی و گزیده گوئی سلاست تعبیر شیوایی نثر تبیین روش معانی آیات در میان تفاسیر از جایگاه والائی برخوردار است.

چاپهای آن:

۱. این تفسیر گرانمایه اولین بار به همت مرحوم سید نصرالله تقوی به سال ۱۳۵۲ ه. ق تصحیح تعلیق و منتشر شد. این چاپ که در ۱۲۴۰ صفحه سامان یافته است دارای چاپی است پاکیزه بضمیمه یک شرح حال مختصر و شرح دیگری مفصل از مولف و ترجمه آن.

مرحوم تقوی در مقدمه کوتاه خود دراهمیت تفسیر چنین نوشته اند:

[چون به این تفسیر برخوردیم و مزایای آن را با دیگر تفاسیر مقایسه کردیم یافتیم که با وجازت و سلاست عبارات متضمن دقائق و نکات بسیار و با کمال فصاحت و اختصار مشتمل بر حقایق و معانی بی شمار است ... هنگام خلوت و فراغت از مشاغل دیگر غالباً به مطالعه آن می پرداختیم . حقیقتاً از سی دوره تفسیر از فصل و مختصر که تا کنون عبور کرده و اکثر آنها را تمام و بدقت دیده و تعدادی را بروی اجمالی قناعت کرده ام . هیچکدام را واجداوصاف منظوره که در این مجلد کم حجم دیدیم نیافتیم و با چنین سابقه اطلاع در فن تفسیر اگر دعا کنم که تفسیر سید یکی از بهترین تفاسیری است که فعلاً در دست است گزاف نگفته ام و بموقع است شنوندگان از من بپذیرند و عقیده مرا حمل بر مبالغه نکنند]. ۲۲

۲. چاپی منقح با تصحیح براساس چاپ اول بااضافه پانوشتهائی در توضیح و ضبط صحیح لغات بهمت آقای سیدمرتضی رضوی کشمیری انجام شد و همین چاپ امروز متداول و مشهور است . در این چاپ قرآن کریم در متن قرار گرفته و تفسیر در حواشی آن . محقق منصف و اندیشمند مصری دکتر حامد حضنی مقدمه ای نگاشته است و در ضمن آن از جایگاه این تفسیر در میان تفاسیر دیگر ویژگیهای آن و مسائل دیگر سخن گفته .

افزون بر اینها مولف مقدمه مفصل و بسیار پرمایه مرحوم بلاغی برآلاء الرحمن را که پس از این درباره آن سخن خواهیم گفت در مقدمه این تفسیر آورده است و در پایان کشف الایات را قرار داده است .

[صفوه التفاسیر]

این سومین مفصل ترین تفسیر مولف محقق و بزرگوار تفاسیر یاد شده است مرحوم سید محمد معصوم یکی از شاگردان مولف می نویسد:

[صفوه التفاسیر کتابی است گر انقدر در تفسیر قرآن و بالغ بر ۶۰۰۰ سطر] ۲۳ .

مرحوم شیخ آقا بزرگ نوشته اند:

[صفوه التفاسیر از تالیفات سید علی عبدالله ابن محمد رضا شبر است که حجم آن بالغ ۶۲۰۰۰ بیت است و این تفسیر غیر از تفسیرهای دیگر وی با عنوان [الجواهر الثمین] و [الوجیز] است] ۲۴ .

[صفوه التفاسیر] هنوز به چاپ نرسیده است . امید است صاحب همتی از محققان به تصحیح و تحقیق آن دست یازیده به فرهنگ اسلامی و عاشقان قرآن و تفسیر خدمتی نماید.

[مولف الجواهر الثمین]:

سید عبدالله فرزند محمد رضا علوی حسینی مشهور به شبر از محققان محدثان مفسران و متکلمان بزرگ پرکار و پراطلاع قرن سیزدهم هجری است . وی به سال ۱۱۸۸ در نجف اشرف

از مادرزاد و همراه پدر بزرگوارش به کاظمین هجرت کرد و در مکتب پدرش و نیز عالمان و مجتهدان بزرگی همچون سیدمحسن اعرجی میرسیدعلی طباطبائی و ... تحصیل کرد و با ذهن وقار و اندیشه تابناک و استعداد شگرفی که داشت به جایگاه بلندی در دانشهای اسلامی دست یازید و از محدثان فقیهان و مشایخ اجازه همانند مرحوم شیخ جعفر کاشف الغطاء و ... به کسب اجازه نایل آمد.

مرحوم شیخ آقا بزرگ در اثر گرانقدرش [الکرام البرره] پس از ستایش فراوان از مقام علمی و اجتهادی و پژوهشی وی نوشته اند:

[وی با حضور و استفاضه از محضر عالمان دراکثر دانشهای اسلامی مانند فقه اصول حدیث تفسیر فلسفه کلام لغت ادبیات تاریخ و غیر آن به مرتبه ای بلند دست یازید و در تدریس فتوی قضاوت و نشر احکام و هدایت مردمان مرجعیت یافت ... وی از معدود کسانی است که بین کثرت آثار وجودت تالیف جمع نموده است]. ۲۵

مرحوم مدرس تبریزی درباره وی نوشته اند:

[سیدعبدالله ... علوی حسینی موسوی معروف به] شبر[از اعیان و مجتهدین فقهای امامیه و ثقات محدثین الثنی عشریه و عالمی است عامل عابد زاهد متقی دارای خصال حمیده و اوصاف پسندیده تمامی علوم شرعیه را جامع . با آنهمه مواظبت و ممارستی که در انجام اطاعات و عبادات دینیه از قبیل زیارت ائمه [ع] و برادران دینی و نوافل و فتوی و قضای حوائج مسلمین و مانند اینها داشته باز هم دراکثر علوم دینیه از فقه و حدیث و تفسیر و لغت و اخلاق و کلام و اصول فقه و غیر آنها تالیفات سودمند و طریقه بسیاری دارد] ۲۶ .

مرحوم شبر در بهره مندی از عمر و استفاده از اوقات موید بتائیدات الاهی بود. این همه آثار دقیق با نظمی زیبا و شگفت گزینش عالی و هوشمندانه ترتیبی نیکو و استوار و پرداختی ظریف و عالمانه براستی چیزی شبیه معجزه است .

[مرحوم محدث نوری از مرحوم شبر نقل می کند که حضرت امام موسی بن جعفر [ع] در خواب به من قلمی عطا کرد و فرمود بنویس من این توفیق ۲۷ نگارش را از آن عنایت می دانم و کثرت آثار من از توجه امام [ع] است]

بهرحال مرحوم علامه شبر پس از سالهای تحقیق تالیف تدریس افتاء و رسیدگی به مردم و ... در ۵۴ سالگی به سال ۱۲۴۲/ جهان را بدرود گفت . ۲۸

[المیزان فی تفسیر القرآن]

قرن چهاردهم هجری قرن روی آوردن امت مسلمان به قرآن در ابعاد قرآن در ابعاد گوناگون زندگی است. از این روی در جریان تفسیر نگاری قرن چهاردهم تحولی است عظیم که مصلحان و متفکران و احیاگران فکر دینی در این قرن فریاد [بازگشت به قرآن] را فراز آوردند. و از قرآن

بعنوان راهنمای حرکت‌های گونه‌گون و گره‌گشای مشکلات مختلف سود جستند. چگونگی آغاز این حرکت معرفی طلایه داران و فریادگران این نهضت و ارزیابی نقاط منفی و مثبت آن در فصاحت این مقال نیست و فرصتی دیگر می‌طلبد. فقط اینجا یادآوری می‌کنیم که [المیزان] در راستای این تحول بسیار شایسته و گران ارج قرار دارد. مولف گرانقدر این دریای موج خیز معارف الاهی از بلندای جایگاه یک مفسر و محقق و اسلام شناس بزرگ با اشراف به ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی اثری پدید آورده جامع و ناظر به تمامت آنچه

در عرصه تفکر زمان می گذشت . به دیگر سخن [المیزان] از این تحولات سود جسته و در راستای آثار این قرن پدید آمده اما مولف آن چنان دیده بانی سترگ و هوشیار حرکتها را زیر ذره بین تحقیق و پژوهش نهاده اند و با بهره مندی از سلاح برنده و پرتوان قرآن اندیشه ها را تصحیح کرده اند جامعه را با قرآن بعنوان راهنمای بشریت به سعادت شایسته او آشنا کرده اند و منبعی عظیم برای جستجوگران حقایق و آبخوری زلال برای تشنگان معارف الهی عرضه فرموده اند. یکی از شاگردان علامه می نویسند:

[این تفسیر بقدری جالب است و به اندازه ای زیبا و دلنشین است که می توان بعنوان سند عقائد اسلام و شیعه به دنیا معرفی کرد و به تمام مکتب ها و مذهب ها فرستاد و بر این اساس آنان را به دین اسلام و مذهب تشیع فرا خواند... این تفسیر در نشان دادن نکات دقیق و حساس و جلوگیری از مغالطه کلمات معاندین و نیز در جامعیت منحصر بفرد است و حقا می توان گفت : از صدر اسلام تاکنون چنین تفسیری برشته تحریر در نیامده است] . ۲۹

مرحوم آیه الله شهید مرتضی مطهری فرموده اند:

کتاب تفسیر المیزان ایشان یکی از بهترین تفاسیری است که برای قرآن مجید نوشته شده است . البته قرآن مجید مقامی دارد که نمی شود هیچ تفسیری را گفت و ادعا کرد که حق قرآن را ادا کرده است ولی مفسرین هر کدام از یک جنبه بالخصوص خدمتی به قرآن کرده اند من می توانم ادعا کنم که این تفسیر از جنبه های خاصی که الان وقت آن نیست که برایتان عرض کنم بهترین تفسیری است که در میان شیعه و سنی از صدر اسلام به امروز نوشته شده است ۳۰ .

در جای دیگری استاد می فرماید: [این مطالب را من همه اش را از علامه طباطبائی گرفته ام یعنی اصولا من بیشتر مطالبی را که در کتابها و نوشته ها خود دارم شاید ریشه هایش از علامه طباطبائی و خصوصا [المیزان] گرفته ام لا علامه طباطبائی خیلی شخصیت عجیبی است . ایشان یک سبک بیان و اسلوب خاصی دارند مطالب عالی عالترین مسائل معارف را آن چنان به راحتی و در جملات کوتاه بیان می فرمایند که

وصف ناشدنی است و حتی خودشان هم گاه توجه ندارند یعنی به نظر من ایشان مطالب را در یک حالت الهام مانند می نویسند] ۳۱ .

از مفسر دانشمند و متبع سختکوش مرحوم شیخ محمدجواد مغنیه نقل شده است که فرموده اند:

[از وقتی که المیزان بدست من رسیده است . کتابخانه من تعطیل شده و پیوسته [در روی میز مطالعه من المیزان است] . ۳۲

عظمت گستردگی ژرفائی صلابت استواری مطالب [المیزان] مورد اتفاق همه کسانی است که با [المیزان] و ابعاد گوناگون آن آشنائی دارند و بدور از پیشداوریها درباره آن قضاوت می کند.

علامه در سامان دادن به این اثر گذشته از قرآن (که مهمترین منبع وی در تفسیرش می باشد) به بیش از ۱۸۰ منبع تفسیری روائی لغوی تاریخی علمی اجتماعی فرهنگی و ... که برخی از این منابع دارای مجلدات متعددی است مراجعه کرده است . ۳۳ و روشن است که پژوهشگری چنان علامه باین منابع چگونه برخورد می کند وی در تمام آنچه نقل کرده است از روایات اقوال و ... شیوه نقد و تحلیل را پیشه ساخته بویژه در روایات و مخصوصا در آثار مربوط به امتهای گذشته و قصص قرآن - که بیشتر گفته ایم سرشار است از جعلیات و اسرائیلیات - [المیزان] بهترین منبع شناخت سره از ناسره است .

[المیزان] در شیوه تفسیر نگاری احیاگر روش تفسیری ائمه [ع] است یعنی [تفسیر قرآن به قرآن] . پیامبر [ص] ائمه [ع] در تفسیر قرآن این شیوه را معمول می داشتند و صحابیان و تابعین نیز گاه از این روش سود می جستند. ۳۴ در جریان تفسیر نگاری در قرنهای واپسین نیز این گونه تفسیر نگاری در قرنهای واپسین نیز این گونه تفسیر نگاری گاه گاهی در میان مفسران رخ نموده است و برخی از مفسران این شیوه را صحیح ترین و سالم ترین روش تفسیر انگاشته اند ۳۵ . در قرن چهاردهم که گفتیم نهضت تفسیر نگاری گسترده می شود و تفسیر در ابعاد مختل آن تحولی عظیم می یابد این شیوه نیز در میان تفسیر نگاری بیش از پیش مورد توجه قرار می گیرد ۳۶ . بدینسان تفسیر [المیزان] اولین گام در این زمینه نیست . آنچه در این باب به [المیزان] عظمت ویژه ای بخشیده است بهره مندی گسترده آن از این شیوه است و حل بسیاری از مشکلات تفسیری در پرتو این نگرش ژرف بگونه ای که برخی از عالمان این ژرفانگری و ربط آیات به یکدیگر و عرضه مسائل گونه گونه در سایه آن را نوعی الهام تلقی کرده اند:

در دفعه دیگری عرض کردم : من که به مطالعه این تفسیر مشغول می شوم در بعضی از اوقات که آیات را بهم ربط می دهید و زنجیروار آنها را با یکدیگر موازنه و از راه تطبیق معنی را بیرون می کشید جز آن که بگویم در آن هنگام

قلم وحی والهام الاهی آن را بر دست شما جاری ساخته است تعبیر دیگری ندارم.

مرحوم علامه شیوه تفسیر نگاری خود را تبیین کرده اند وی در مقدمه کوتاهی که بر تفسیر [المیزان] نگاشته چنین می نویسد:

روشی که ما در پیش گرفته ایم این است که قرآن را با قرآن تفسیر کنیم و آیه را با تدبر در نظیر آن روشن سازیم و مصادیق را به وسیله خواصی که خود آیات بدست می دهند بشناسیم . خداوند به صراحت می فرماید [انا انزلنا علیک الکتاب تبیاناً لکل شیء] چگونه می شود پذیرفت که قرآن بیان همه چیز باشد و بیانگر خویش نباشد...

آنچه از تتبع در روایات بدست می آید - که برخی از آنها را پس از این در ضمن تفسیر آیات خواهیم آورد - نشانگر این است که : پیامبر که تعلیم یافته قرآن و معلم آن است و اهل بیت پیامبر که به تصریح حدیث [تقلین] مقام معلمی و تفسیر قرآن را دارا هستند قرآن را بدین شیوه تفسیر می کردند و کاوشگر نیرومند حتی یکی مورد نمی یابد که پیامبر و یا اهل البیت در تفسیر قرآن از نظریات عقلانی و یا علمی سودجسته ... باشند

علی [ع] می فرماید: قرآن بگونه ای است که قسمتی از آن از قسمت دیگری سخن می گوید و برخی از آن گواه برخی دیگر است . بدینسان راه روشن و مستقیم و همواری است که معلمان و راهنمایان قرآن پیموده اند. ما نیز تا آنجا که می توانیم - به یاری خداوند این روش را دنبال خواهیم کرد و هرگز در تبیین تفسیر آیات به نظریات فلسفی و آراء علمی و مکاشفات عرفانی استناد نخواهیم کرد. ۳۸

والحق علامه به شایستگی از عهده آنچه وعده داده بر آمده است و تفسیری سامان داده است سرشار از معارف الاهی و آکنده از حقایق قرآن و مملو از بحثهای عقیدتی اجتماعی اقتصادی و سیاسی .

جایگاه سنت در [المیزان]:

چنانچه گفتیم نقطه اوج [المیزان] شیوه تفسیر قرآن به قرآن است اما این ویژه گی هرگز مفسر بزرگ آن را از درنگریستن عالمانه و ژرفکاوانه به روایات و سنت معصومین باز نداشته است. بدینسان یکی دیگر از ویژگیهای قابل توجه [المیزان] اهتمام گسترده به نقل احادیث و اخبار صحیح از پیامبر و ائمه معصومین [ع] است. در [المیزان] پس از نقل آیات و توضیح لغوی و ادبی و بیان مراد هر آیه با شیوه [قرآن به قرآن] فصلی تحت عنوان [بحث روائی] قرار دارد که در ضمن آن مفسر عالیقدر به نقل و نقد تیزنگرانه روایات در پرتو قرآن پرداخته است و از این راه در پیراستن آثار روائی در تفسیر قرآن خدمت بزرگی کرده است.

برخی از کوته نظران که در حقیقت پاسداران شب و تاریکی هستند و هیچگونه تحولی در جریان فرهنگ اسلامی را بر نمی تابند و سوکمندانه گاه موضع گیری های ناآگاهانه خود را بعنوان دفاع از اسلام و قرآن و اهل البیت جا می زنند به شیوه [قرآن به قرآن] علامه خورده گرفتند و می گیرند که وی باین روش به جایگاه روایات در تفسیر قرآن ضربه زده است. اما گر کسی از سر آگاهی بر این بخش بنگرد در خواهد یافت که این بخش از [المیزان] یکی از ارزشمندترین خدمات علامه در تفسیر نگاری است. متأسفانه تنگی مجال اجازه نمی دهد به نمونه هایی از این خدمات اشاره کنیم از این روی بیانات متفکر و مفسر پاک اندیش و یکی از برجسته ترین شاگردان علامه آیه الله جوادی را می آوریم که از بهترین کسانی است که می تواند در این مورد اظهار نظر کند:

[در پرتو تفسیر قرآن کریم سخنان اهل بیت [ع] را احیاء کرد یعنی آنچه را که رسول الله فرمود [انی تارک فیکم الثقلین کتاب الله و عترتی] علامه طباطبائی این عالم ربانی [قدس سره] در حفظ و حراست این ثقلین در احیای آثار این ثقلین در نشر معارف این ثقلین کوشید. در پرتو تفسیر قرآن کریم سخنان اهل بیت [ع] را بعنوان بحث روائی مطرح کرد. آنچه را که معصومین [ع] درباره قرآن کریم فرمودند نقل کرد تحلیل کرد تشریح کرد آنها را هم تبیین کرد آنها را هم درست عرضه کرد زیرا قرآن هرگز از اهل بیت جدا نخواهد شد و اهل بیت هم هرگز از قرآن جدا نخواهند شد بنابراین اگر کسی خوب به تفسیر [المیزان] دقت کند قبل از این که به بحث روائی برسد خوب با دقت بررسی کند آیات را بر مفاهیم و معارف و معانی تفسیر شده می یابد چه در بحث روائی می بیند ائمه [ع] بر همان روال تفسیر کرده اند یعنی این شاگرد قرآن و عترت قرآن را به روالی تفسیر کرده است که عترت فرموده اند و عترت فهمیده اند... علامه طباطبائی شاگرد ثقلین بود شاگرد قرآن و عترت بود آنها به هم آمیخته اند این بزرگوار هم از قرآن و هم از عترت مایه گرفت و بر آن مایه پایه ای فراهم ساخت و بر آن پایه مطالبی را منتشر کرد لذا سراسر تفسیر قرآن کریم سخنان ثقلین را زنده کرد است]. ۳۹

[فلسفه و المیزان]

چگونگی ارتباط تفسیر [المیزان] با فلسفه یکی از نکاتی است که لازم است بدان توجه شود. برخی [قدفا بغیب] تفسیر علامه را تفسیر فلسفی تلقی کرده و گاه این اثر گرانقدر را باین تلقی مورد بی مهری قرار داده اند. اما مسلم حقیقت چنان که در بیان خود علامه دیدیم غیر از این است. در این بخش نیز برای جلوگیری از اطالعه سخن به بیان مختصر و گویای آیه الله جوادی بسنده می کنیم:

بعد از این که مسائل تفسیری را تمام کرده بودند بحث تفسیر بیابان می رسد. آنگاه یک بحث جدائی به نام بحث فلسفی یا بحث روائی

یا بحث اخلاقی یا بحث اجتماعی طرح می کردند. طرح یک مساله فلسفی به دنبال یک آیه را به روش فلسفی حل کنند آیه را به روش قرآنی حل می کردند منتهی مسائل عقلی را به عنوان تایید ذکر می کردند می گفتند: آنچه را که مسائل سنگین فلسفی برای این که از اعتبار خاصی برخوردار بشود! آن را نقل می کردند می فرمودند: آنچه در فلسفه گفته شد همان را قرآن تایید می کند. بحث فلسفی یا دیگر بحث ها را در لابلای تفسیر ذکر نمی کردند. تا مرز فلسفه از تفسیر جدا شود. ۴۰

حقیقت این است که تفسیر [المیزان] تفسیر قرآن است تفسیری با روش پیشوایان الهی سیراب گشته از آبشخور قرآن مقایسه اجمالی [المیزان] با تفاسیری که با مشروب و مسلک فلسفی تفسیر شدند نشانگر این حقیقت خواهد بود که [المیزان] تفسیر فلسفی نیست واصولا تفسیر قرآن بر اساس مسلکها و مشربها بگفته علامه ف طباطبائی تطبیق است و نه تفسیر. والمیزان نه تطبیق که تفسیر است تفسیری راستین .

[المیزان در اقالیم قبله]

روش والا کارآمد و سودمند [المیزان] بحثهای عمیق و ژرف آن بیان رسا و روشنگر آن و دیگر مزایای این تفسیر بزرگ قرآنی باعث شد تا این کتاب پس از نشر مجلدات اولیه مجلدات اولیه آن مرزهای کشورهای اسلامی را در نوردد و به کتابخانه ها و آفاق فکری و فرهنگی امت اسلامی راه یابد راهنمایی کند و آفاق جدیدی از مباحث قرآن را در پیشدید مسلمانان بگشاید. هنوز بیش از دو جلد از [المیزان] منتشر نشده بود که یکی از اساتید بزرگ مصر با مطالعه آن دو جلد چنین نوشت :

ما مقدمه این دو تفسیر و برخی از موضوعاتی که در آن مورد بررسی قرار گرفته است مطالعه کردیم و تصمیم داریم هر دو جزء را به دقت بخوانیم ولی در همان مقداری که خوانده ایم توانائی علمی ژرفانی در بحث سهولت و آسانی در طرح مطالب و دوری از جانبداری نسبت به مذهبی خاص کاملا مشهود است . معظم له در تفسیر قرآن شیوه خاصی را به کار گرفته و قرآن را به وسیله قرآن تفسیر می کنند و از بسیاری از اقوال و آراء که اساس صحیحی ندارند و یا تاویل هائی که هدف از آن تفسیر قرآن نیست بلکه احیای یک نظریه علمی یک اصل کلامی یک نظریه فلسفی یا فتوای مذهبی است اعراض کرده و پیرامون آنها بحث نمی کنند. ۴۱

[المیزان] در ایران و بیروت بارها به چاپ رسیده و با گستردگی بی نظیری در عالم مطبوعات انتشار یافته است ترجمه آن نیز بارهای بار به چاپ رسیده است . کارهای کلیدی شایسته ای نیز برای بهره مندی بیشتر از این تفسیر بزرگ سامان داده شده است که در مقاله ای دیگر و در ضمن آثار کلیدی به معرفی آنها خواهیم پرداخت .

خداوند بزرگ علامه عالیقدر مفسر بزرگ قرآن را در بیکران رحمت خود غرق فرماید که با [المیزان] و دیگر آثار گرانبهای اش حرکتهای شیطانی مهاجمان به عقاید و معارف الهی را درهم شکست و دریائی موج خیز از مباحث اسلامی را در اختیار پژوهشگران نهاد و با اخلاق و سلوک علمی اجتماعی عرفانی خود راهیان نور را به سر منزل مقصود رهنمون گردید و با حریت و آزاداندیشی و قله سانی و مناعت طبع درسهای شایسته ای به رهروان حقیقت عرضه کرد.

و آنچه تا بدینجا آمد نگاهی بود گذرا به برخی از آثار تفسیری عالمان و محققان مکتب علوی و طلایه داران فرهنگ اسلامی و چنان که پیشتر نیز یادآوری کردیم این همه راستی و بدون هیچگونه اغراق قطره ای است از دریای ناپیدا کرانه و موج خیز تحقیقات پژوهشگران و آثار گرانبهای مفسران شیعی .

تنها اشاره ای گذرا به آثار تفسیری و مجموعه های تحقیقی عالمان شیعی به قرآن بی گمان مجلدات عظیمی را پدید خواهد آورد. در همین دوره معاصر و قرن چهاردهم که آن را دوره تحول در تفسیرتگاری نامیدیم دهها تفسیر سودمند و گرانبهای ای بوجود آمده یا در حال نگارش و تحقیق که هر کدام از جهتی و دیدگاهی دارای ارزش و قابل توجه است . همانند [تفسیر عاملی] ابراهیم عاملی [کنز العرفان در علوم قرآن] بانوی ایرانی (بانو امین اصفهانی) [تفسیر اثنتی عشری] ... حسین حسینی [تفسیر نمونه] جمعی از نویسندگان [الفرقان] محمد صادقی

باری پرداختن به این همه فرصتی بس فراخ و مجالی بسیار گسترده می طلبد و این است که باید گفت: [این سخن بگذارد تا وقت دگر].

برخی از تفاسیر ناتمام :

اینک شایسته است در پایان مقال از آثاری سخن به میان آوریم و نگاهی گذرا و تنها با یادی و نامی از مفسران و پژوهشگران دلباخته قرآن در قرن اخیر یاد کنیم که با عشقی در دل و شوری در سر به تلاش در بازشناسی و قرآن برخاستند و کار گرانمایه خود را آغاز کردند اما قبل از رسیدن به فرجام کار زندگی را بدرود گفتند و خوانندگان آثار خود و عاشقان مکتب قرآن و آشنا شدن با ژرفنای کتاب الاهی به آن قلمها دل بسته بودند در حسرت فرو بردند.

[آلاء الرحمن]

قهرمان سترگ و خستگی ناپذیر میدان تحقیق و تتبع علامه شیخ جواد بلاغی مدافع سرسخت مرزهای عقیده و ایمان در حیات علمی و پژوهشی خود از جمله به نگارش تفسیری دست

یازدید ژرف و پرمایه . [آلاء الرحمن] تفسیری است موجز و پرماده با عبارتی روشن و مفهوم دریغا که ناتمام مانده است . آنچه تالیف یافته است دو بخش است در یک مجلد: بخش اول در ۳۹۲ صفحه - شامل مقدمه تفسیر و تفسیر سوره [حمد] و [بقره] و سوره [آل عمران] بخش دوم در ۱۴۹ صفحه شامل تفسیر سوره [نساء] تا آیه ۵۸ و آیه ۶ از سوره مائده مقدمه آن در عین اختصار شامل مباحث سودمند و مسائل بسیار است . از جمله بحث درباره مانند فنا ناپذیری قرآن کریم و اهمیتهای گوناگون آن از نظر هدایت و تعلیم راه درست.

یکی از فاضلان سطری چند در پایان کتاب [آلاء الرحمن] نوشته که قسمتی از آن را می آوریم :

[دریغا و دردا ما را و همه مسلمانان را که رشته این نوشته بزرگ و این تالیف گرانمایه بیش از پایان یافتن از هم گسست و این ریسمان محکم پاره شد. و فاجعه مرگ این استوانه دین و تکیه گاه مسلمانان فرا رسید و شیخ محمد جواد بلاغی درگذشت . او که مطالب علمی را چونان درهای درخشان و مرواریدهای غلطان در تفسیر آیات قرآن بیان می داشت] . ۴۳

[تفسیر القرآن الکریم]

تفسیری است جامع از دیدگاههای گونه گون که علامه شهید مرحوم آیه الله سیدمصطفی خمینی نگاشته است . این تفسیر با تفسیر سوره حمد آغاز می شود و متاسفانه با شهادت جانگدار وی در آیه ۶۷/ سوره بقره متوقف می ماند. مولف شهید این تفسیر گرانقدر در تفسیر آیه از ابعداد مختلف ادبی بلاغی فقهی کلامی عرفانی فلسفی و ... سخن رانده و با مراجعه به منابع بسیاری بحثهای مفصل ارزشمندی را ارائه داده است . چند سال پیش ابتداء جلد اول آن شامل تمام سوره حمد با حروفی ناهنجار اما تحقیقی شایسته استخراج منابع و عرضه اقوال بر مصدر منتشر شد. پس از آن در چهار جلد با حروف چینی و تجلید شایسته و زیبا اما بدون تحقیق شایسته انتشار یافت تحقیق متن استخراج منابع اقوال روایات تا بخشی از تفسیر سوره بقره ادامه می یابد و پس از آن متوقف می گردد. این چاپ نه تنها از فهرستهای

فنی و لازم خالی است بلکه ضروری ترین فهرست ها یعنی فهرست موضوعات را نیز ندارد. که امیداست در چاپهای آینده این کاستیها جبران شود.

[پرتوی از قرآن]:

تفسیر هوشمندانه بیدارگر و ژرف و گرانسنگ مفسر بزرگ قرآن ابوذر زمان مرحوم آیه الله طالقانی، این اثر که تفسیر جزء آخرین قرآن و از آغاز تفسیر سوره های حمد بقره آل عمران بخشی از سوره نساء است از بهترین آثار نگاشته شده در تبیین معانی قرآن است. و بگفته برخی از صاحب نظران

[از بسیاری از تفاسیر طراز اول قرآن خواندنی تر دلنشین تر و ذوق انگیزتر و دیده گشا تر و غفلت زداتراست]. ۴۴

[تفسیر نوین]

این اثر جامع وارزشمند تفسیری است پیرامون سوره های آخرین جزء قرآن و سرشار است از مطالب سودمند و خواندنی. مولف گرانقدر این کتاب ضمن مراجعه به کهن ترین منابع تفسیری و... از پژوهشها و تحقیقات عالمان و محققان معاصر نیز غافل نمانده است. شیوه نگارش و تدوین تفسیر شیوه ای است (نوین) که در آن عقل و نقل و ره آوردهای دانش بشری بهم می آمیزند و در تفسیر و تبیین معانی الفاظ قرآن هر کدام به زیباترین وجه نقش خود را ایفاء می کنند. روزهای نگارش این مقاله مفسر بزرگ قرآن رخت از جهان بریست و جهان علم و اندیشه و میدان داران دفاع از حریم تشیع را سوگمند ساخت اینک دریغ است که از آن بزرگمرد نستوه یادی نشود. استاد شریعتی از بیدارگران اقلیم قبله و از طلایه داران حرکت های اصلاحی و از بزرگترین و پرشورترین و خستگی ناپذیرترین فریادگران [بازگشت به قرآن و نهج البلاغه] بوده است. استاد در دوران سیاه و خفقان زده شاهنشاهی استوار و شکوهمند از مرزهای معارف الهی حراست کرد و از نفوذ توطئه های شیطانی جلو گرفت. نویسنده گرانقدر محمدرضا حکیمی از آشنایان نزدیک وی در شناساندن تلاشهای فرهنگی و علمیش چنین نگاشتند:

چه بسیار شبهای سرد و سیاهی که استاد در کوچه ها و پس کوچه های مشهد می رفت تا به محفل جوانان برسد و سخنی از حق و قرن به گوش آنان برساند. و چه بسیار روزهای گرمی که عرقریزان سخنرانیهای آگاهی بخش و سازنده خویش را در دبیرستانها و دیگر جاهادامه می داد تا جوهر شعوری اسلام را به درک نسلها بدهد. از هنگامی که [کانون نشر حقایق اسلامی] در مشهد تاسیس شد استاد محمدتقی شریعتی توانست یکی از مدرسه های اندیشه اسلامی را پی ریزد و بگستراند. کانون مرکزی شد برای نشر تنور فکری مذهبی و ادای رسالت اندیشه ای اسلام و شناساندن اسلام مقاوم.

کسی که از جریانهای اجتماعی و فرهنگی آگاه باشد و آن روزگار و این روزگار را درک کرده باشد بخوبی می فهمد که نقش سازنده این مجاهد اندیشمند و این سقراط خراسان در تربیت ایمانی جوانان و پرداخت عناصر این انقلاب عظیم اسلامی تا چه اندازه بوده است ۴۵.

خداوند او را در بی کران رحمت خویش غرق فرماید که مشعل هدایت را به دوش کشید و نسل جوان را به دنیای زیبای قرآن رهنمون گردید و باروار استوار و نستوه از مرزهای عقیده و معارف اسلامی حراست کرد.

امیداست محقق هوشمند از آشنایان به اندیشه تفکر و اقدامات وی شرح زندگانی این اسوه زهد راستین تلاش پرشکوه و ایمان مجسم را برای بهره مندی نسل انقلابی و هوشمند اسلامی عرضه کند.

مراجع

پاورقی ها

۱. منهج الصادقین ج ۱/۰۴
۲. مدرک پیشین .
۳. منهج الصادقین ج ۲,۵۴.
۴. خدمات متقابل ایران و اسلام . ۴۶۱.
۵. ریاض العلماء ج ۴,۳۱۸.
۶. خلاصه المنهج ج ۱. مقدمه .
۷. کیهان فرهنگی سال اول شماره ۵,۱۳.
۸. مدرک پیشین . ۱۴.
۹. ریاض العلماء ج ۴,۳۱۹.
۱۰. مجله تراثنا شماره ۹,۳۱۹.
۱۱. ریاض العلماء ج ۴,۳۱۸.
۱۲. ریحانه الادب ج ۵,۲۰.
۱۳. برای آشنائی بیشتر با شرح حال مولف رک :
- ریاض العلماء ج ۴,۳۱۸ وروضات الجنات ج ۵,۳۴۵ ریحانه الادب ج ۵,۲۰ فوائدالرضویه ...
۱۴. تفسیر صافی ج ۱,۱۴ - ۱۰ مقدمه چاپ بیروت .
۱۵. همان مدرک . ۱۵۶۶.
۱۶. مهرتابان . ۲۶.
- مجله حوزه شماره ۶,۵۶ و شماره ۷,۲۰ . ۱۷.
۱۸. الذریعه ج ۵,۲۸۸.

۱۹. الجواهر الثمین ج ۱، ۴۱.
۲۰. تفسیر القرآن الکریم ج ۳۸.
۲۱. مدرک پیشین. مقدمه دکتر حامد حرضی و نیز نظرات فی الکتب الخالده
۲۲. مدرک پیشین چاپ تهران. ۳۴.
۲۳. مدرک پیشین. ۳۵.
۲۴. الذریعه ج ۱۵، ۴۸.
۲۵. الکرام البرهه ج ۲، ۷۷۸.
۲۶. ریحانه الادب ج ۳، ۱۷۵.
۲۷. مصابیح الانوار - مقدمه. (و).
۲۸. برای آگاهی بیشتر از شرح حال وی رک : روضات الجنات ج ۴، ۲۶۱ الکرام البرهه ج ۲، ۷۷۷ مقدمه های آثار وی مکارم الاثار. ۱۱۶۴.
- ریحانه الادب ج ۳، ۱۷۵ تنقیح المقال ج ۲، ۲۱۲ معارف الرجال ج ۲، ۹ فوائد الرضویه ۲۴۹. سفینه البحار ج ۲، ۱۳۷.
۲۹. مهرتابان. ۴۳.
۳۰. حق و باطل به ضمیمه احیای تفکر اسلامی. ۸۶.
۳۱. مهرتابان. ۴۴.
۳۲. جلوه های معلمی استاد. ۱۷۴.
۳۳. الطباطبائی و منهجه فی تفسیره. ۵۹۹۴.
۳۴. همان مدرک. ۱۲۵ التفسیر والمفسرون ج ۱، ۴۱.
۳۵. همان مدرک. ۱۲۶ اصول التفسیر. ۹۳.
۳۶. نمونه را بنگرید به : التفسیر القرآنی للقرآن و الفرقان فی تفسیر القرآن بالکتاب والسنه .
۳۷. مهرتابان. ۴۴۴۵.
۳۸. المیزان ج ۱. مقدمه .
۳۹. یادنامه فیلسوف الهی. ۴۹۵۱ مصاحبه آیه الله جوادی با گزینش و تلخیص و نیز بنگرید به الطباطبائی و منهجه فی تفسیره الفصل الثانی الجانب الاثری فی المیزان .

۴۰. دومین یادنامه علامه طباطبائی. ۳۱.

۴۱. یادنامه مفسر کبیر. ۷۰. قم انتشارات شفق دومین یادنامه علامه طباطبائی ۲۸۵.

برای آشنائی گسترده بالمیزان نگاه کنید به کتاب سودمند الطباطبائی و منهه فی تفسیره المیزان .

۴۲. بیدارگران اقلیم قبله. ۱۸۸.

۴۳. همان مدرک. ۱۹۷.

۴۴. برای آشنائی بیشتر با پرتوی از قرآن و چگونگیهای آن رک : تفسیر و تفاسیر جدید ۱۳۵ - ۱۴۹ یادنامه ابوذر زمان. ۱۰۸.

۴۵. تفسیر آفتاب. ۲۱۸ و نیز بنگرید به تفسیر و تفاسیر جدید. ۴۰۴۲ و ۱۵۱۱۶۱.